

УДОСКОНАЛЕННЯ НОРМИ-ДЕФІНІЦІЇ «СІМ'Я» IMPROVEMENT OF NORM-DEFINITION "FAMILY"

Чернега В.М., к.ю.н.,

доцент кафедри підприємницького та корпоративного права

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

Стаття присвячена дослідженню питання щодо удосконалення норми-дефініції «сім'я», яка фігурує у Сімейному кодексі України. Проаналізовано наявні підходи українського законодавця та фахівців різних періодів розвитку науки сімейного права щодо розуміння сім'ї. Зокрема, розглянуто підходи Г.Ф. Шершеневича, К.П. Победоносцева, В.І. Бошка, Є.М. Ворожейкіна, В.О. Рясенцева, Г.М. Свердлова, Г.К. Матвєєва, В.Ф. Маслова, О.М. Нечаєвої, Я.М. Шевченко, І.В. Жилінкової, З.В. Ромовської, О.П. Сергєєва, Є.О. Харитонова, Ю.С. Червоного, В.С. Гопанчука, В.А. Ватраса, Г.О. Лозової (Гаро), І.Е. Ревуцької, С.О. Муратової, О.О. Рузакової, Н.М. Тарусіної та ін. Доведено, що не є довершеними підходи тих учених, які надавали дефініції сім'ї так званого політичного забарвлення, чого свого часу уникнули деякі корифеї сімейно-правової науки (наприклад, Є.М. Ворожейкін і Г.М. Свердлов). Обґрунтовано, що нині недоцільно у дефініції сім'ї зазначати підстави її створення, оскільки їхній перелік згідно з радянським сімейним законодавством був значно вужчим порівняно із сучасним сімейним законодавством України. Піддано критиці концептуальну необґрунтованість такої ознаки сім'ї, як спільність інтимних стосунків, а також не підтримано законодавчий підхід про взаємні права й обов'язки осіб, які складають сім'ю. Запропоновано модернізувати норму-дефініцію сім'ї. Зокрема, це спільнота, пов'язана місцем проживання, особистими немайновими та тісно пов'язаними з ними майновими правами й обов'язками, встановленими сімейним законодавством. Обґрунтовано, що до абзацу першого частини другої статті 3 Сімейного кодексу України доцільно внести зміни та викласти його в такій редакції: «Сім'я – це спільнота, пов'язана місцем проживання, особистими немайновими та тісно пов'язаними з ними майновими правами й обов'язками, встановленими цим Кодексом та іншими нормативно-правовими актами».

Ключові слова: норма-дефініція сім'ї, сімейне право, сім'я, сімейні правовідносини, Сімейний кодекс України.

The article is devoted to the study of improvement of the norm-definition of "family", which appears in the Family Code of Ukraine. The existing approaches of the Ukrainian legislator and specialists of different periods of development of Family Law science in understanding family are analyzed – H.F. Shershenevych, K.P. Pobedonostsev, V.I. Boshko, E.M. Vorozheikin, V.O. Ryasentsev, H.M. Sverdlov, H.K. Matveev, V.F. Maslov, O.M. Nechaeva, Ya.M. Shevchenko, I.V. Zhylinkova, Z.V. Romovs'ka, O.P. Serheev, Ye.O. Kharytonov, Yu.S. Chervonyi, V.S. Hopanchuk, V.A. Vatrass, H.O. Lozova (Haro), I.E. Revuts'ka, S.O. Muratova, O.O. Ruzakova, N.M. Tarusina and others. It is proved that the approaches of those scientists who provided the definitions of the family with the so-called political coloration, which at one time escaped some luminaries of Family Law science (for example, E.M. Vorozheikin and H.M. Sverdlov), are not perfect. It is justified that it is inappropriate to specify the reasons for its creation in the definition of the family, since their list under Soviet Family Law was much narrower than the current Family Law of Ukraine. The conceptual unwarranted characterization of the family as a community of intimate relationships has been criticized, as not supported as the legislative approach to the «reciprocal» rights and obligations of family members. It is suggested to modernize the family definition: it is a community associated with place of residence personal non-property and closely related property rights and obligations under Family Law. It is justified that it is expedient to amend the paragraph of the first paragraph of the second part of Article 3 of the Family Code of Ukraine in the following wording: "Family is a community connected with a place of residence personal non-property and closely related property rights and obligations established by this Code and other legal acts".

Key words: Family norm-definition, Family Law, family, Family legal relations, Family Code of Ukraine.

Постановка проблеми. Термін «сім'я» наскрізно вживається у Сімейному кодексі України (далі – СК України) [1]. Як у назвах низки статей цього кодифікованого акта, так і безпосередньо в нормах головного джерела правового регулювання сімейних відносин згадуються також похідні від нього терміни. Вперше в ч. 2 однойменної ст. 3 СК України закріплено норму-дефініцію сім'ї. Її складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права й обов'язки. Проте впродовж тривалого часу вчені по-різному оцінювали таке законодавче рішення цієї норми. При цьому дозволимо собі відразу заперечити позицію тих науковців, які стверджують, що законодавство України не містить визначення поняття «сім'я» [2, с. 76]. У літературі висловлюється також полемічний висновок про те, що розробити уніфіковане законодавче поняття сім'ї неможливо, оскільки вона є складним і багатограним явищем, яке не вичерпується лише ознаками, що мають юридичне значення, а самі ознаки відрізняються залежно від виду сімейних правовідносин [3, с. 64]. З.В. Ромовська наголошує, що слід припинити дискусію про недоцільність і неможливість надати єдине визначення сім'ї [4, с. 19], з чим складно не погодитися.

Стан дослідження. Проблеми визначення поняття сім'ї неодноразово порушувалися у працях таких знаних учених-юристів задовго до його законодавчого оформлення у СК України: Г.Ф. Шершеневича, К.П. Победоносцева, В.І. Бошка, Є.М. Ворожейкіна, В.О. Рясенцева, Г.М. Свердлова, Г.К. Матвєєва та інших. Проте в постко-

дифікаційний період із появою норми-дефініції сім'ї полеміка в професійному середовищі набула нового забарвлення, про що свідчать наукові праці Я.М. Шевченко, І.В. Жилінкової, З.В. Ромовської, Є.О. Харитонова, В.А. Ватраса, Г.О. Лозової (Гаро), І.Е. Ревуцької та інших. Водночас донині дискусію не можна вважати завершеною, тому окреслена проблема потребує висвітлення у вітчизняній сімейно-правовій літературі.

Від того, як визначається поняття сім'ї, залежить структура і зміст прав і обов'язків, що поєднують людину з сім'єю, а також саме існування сім'ї як суспільного явища, визначення кола інтересів людини в сім'ї [5, с. 443]. Тому резонно удосконалити норму-дефініцію сім'ї, яка концептуально узгоджувалася б з усіма приписами СК України, відповідаючи своєму функціональному призначенню, що й є метою цієї статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Спочатку наголосимо, що розробляти дефініцію, а тим паче, таку, яка не може розглядатися в єдиному (юридичному) розумінні, слід дуже виважено. Адже, як констатувала Я.М. Шевченко, сім'я здійснює багатогранні функції – економічну, демографічну тощо. Вона пов'язана з широким спектром інших відносин – трудових, житлових, виховних, організацією дозвілля, з інтимними відносинами тощо. Усі ці відносини у взаємозв'язку і породжують таке суспільне явище, як сім'я [6, с. 105]. Схожу позицію обстоює І.О. Дзера, яка зауважує, що сім'я в соціологічному трактуванні є поняттям ширшим порівняно з юри-

дичним її значенням, адже правові норми регламентують лише окремі й визначені в сімейному законодавстві питання діяльності сім'ї, її створення та припинення як вже об'єктивно наявного явища. Правові норми регламентують не всі аспекти життя та відносин, що складаються у сім'ї, а лише ті, на які держава може впливати шляхом установлення обов'язкових правил поведінки [7, с. 31].

Саме тому в науці в різні періоди її розвитку представлялися різні трактування сім'ї. Так, на думку Г.Ф. Шершеневича, сім'єю вважався союз осіб, що пов'язані шлюбом, та осіб, що від них походять [8, с. 406–407].

Іншому іменитому правникові К.П. Победоносцеву слово «сім'я» нагадувало союз як між подружжям, так і між ними та їхніми дітьми; відносини, в яких перебуває глава дому щодо всіх членів дому і сім'ї; ціле коло осіб, які пов'язані спільним походженням [9, с. 7].

У літературі фігурує також чимало дефініцій сім'ї у соціологічному ракурсі (В.О. Рясенцев, В.С. Гопанчук, В.Ф. Маслов, О.О. Рузакова, С.О. Муратова, Ю.С. Червоний, І.В. Жилінкова та ін.). Цю категорію учені розглядали як союз осіб, що заснований на шлюбі, родинності (або лише родинності), прийнятті дітей на виховання, що характеризується спільністю життя, інтересів, взаємною турботою [10, с. 43]; засновану на шлюбі або кровному спорідненні невелику групу людей, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю та допомогою [7, с. 30]; об'єднання осіб, що природно формується в реальному житті, ґрунтується на шлюбі, родинності, усиновленні чи інших формах відносин між цими особами й характеризується спільністю духовного, матеріального життя й інтересів, що забезпечують продовження роду і виховання дітей [11, с. 123]; союз осіб, що заснований на шлюбі, а також фактичних шлюбних відносинах, родинності, прийнятті дитини в сім'ю на виховання, що характеризується спільністю життя, інтересів, взаємною турботою [12, с. 8]; малу соціальну групу людей, що об'єднані кровними або іншими прирівняними до них зв'язками, а також взаємними правами та обов'язками [13, с. 28]; певну сукупність (спільноту, групу) людей, за загальним правилом родичів, засновану на шлюбі, родинності, свояцтві, спільному проживанні і веденні спільного господарства, що утворює природне середовище для благополуччя її членів, виховання дітей, взаємодопомоги, продовження роду [14, с. 2]; історично визначену організовану соціальну спільність, засновану на шлюбі та кровному спорідненні (або лише на шлюбі, або лише на кровному спорідненні), усиновленні та прийомі дітей на виховання, характерними ознаками якої є спільне життя її членів, взаємна моральна та матеріальна підтримка і взаємне виховання ними одне одного, зокрема підростаючого покоління [15, с. 68].

Проблема визначення юридичної, а не соціологічної сутності сім'ї не полишала в спокою плеяду представників сімейно-правової думки радянської доби. Так, за словами В.І. Бошка, сім'ю складав союз, заснований на вільному та рівноправному шлюбі або близькій родинності (часто на усиновленні), ідейно пов'язаний з участю в будівництві комунізму, а також об'єднаний взаємною матеріальною та моральною підтримкою, турботою про комуністичне виховання потомства, що здійснюється за широкої і зростаючої допомоги держави і наділений відповідними правами та обов'язками [16, с. 89].

Г.М. Свердлов трактував її як коло осіб, що пов'язані одна із одною вказаним у законі обсягом прав та обов'язків, що впливають зі шлюбу, родинності, усиновлення і прийняття дітей на виховання [17, с. 162].

За визначенням Є.М. Ворожейкіна, сім'єю є спільне життя осіб, що виникло зі шлюбу, близької родинності, усиновлення та на інших законних підставах, що має на меті народження і виховання дітей, спільне ведення господарства, встановлення відносин інтимної або духовної

близькості і викликає відповідні до цього особисті і майнові права та обов'язки [18, с. 13].

В.О. Рясенцев радив розглядати її як коло осіб, що пов'язані правами та обов'язками, що впливають зі шлюбу, родинності, усиновлення або іншої форми прийняття дітей на виховання, яке покликане сприяти зміцненню і розвитку сімейних відносин на принципах комуністичної моралі [10, с. 45].

Г.К. Матвеев визначав сім'ю як засноване на шлюбі чи родинності об'єднання осіб, що пов'язані між собою особистими і майновими правами та обов'язками, моральною і матеріальною спільністю і підтримкою, веденням спільного господарства і комуністичним вихованням дітей [19, с. 42].

Доцільно зробити пару крапель щодо представлених науковій громадськості дефініцій. По-перше, не є довершеними підходи тих учених, які надавали дефініції сім'ї так званого політичного забарвлення, чого свого часу уникнули деякі корифеї сімейно-правової науки (Є.М. Ворожейкін і Г.М. Свердлов). По-друге, нині недоцільно у дефініції сім'ї зазначати підстави її створення, адже їхній перелік згідно з радянським сімейним законодавством був значно вужчим порівняно із сучасним сімейним законодавством України.

На початку третього тисячоліття також наявні спроби окреслити юридичну сутність сім'ї, адже, як зазначає Є.О. Харитонов, коли йдеться про регулювання шлюбних, родинних тощо відносин, то вже сама назва галузі, в межах якої відбувається таке регулювання – сімейне право, зумовлює визначення та характеристику сім'ї як суспільного феномену і правового поняття [20, с. 293].

Концептуально обґрунтованим видається юридичне визначення поняття сім'ї, запропоноване О.М. Нечаєвою. Вчена трактувала її як спільність осіб, що разом проживають, об'єднані правами та обов'язками, передбаченими сімейним законодавством [21, с. 10].

Українське рішення норми-дефініції сім'ї схвально сприймають у деяких зарубіжних публікаціях [22]. Наприклад, Н.М. Тарусіна емоційно опонує своєму російському колезі О.П. Сергєєву, який стверджує, що законодавець свідомо не прагне пропонувати дефініцію «сім'я». На думку останнього, такий формальний підхід не узгоджувався б із реальними життєвими ситуаціями, оскільки в юридичному розумінні сім'я – лише та спільність, яка відповідно до чинного законодавства зумовлює виникнення взаємних прав та обов'язків між її членами [23, с. 374]. Тому Н.М. Тарусіна наводить низку контраргументів на користь доцільності закріплення юридичного визначення поняття сім'ї. Авторка вказує, що будь-яка норма є формальною і відносно визначеною, ситуаційною, а особливо сімейно-правова. Затим згадана дослідниця скептично міркує: «Слідуючи за позицією О.П. Сергєєва, нам, гортаючи Сімейний кодекс РФ, в якому фігурують подібні ускладнення, доведеться відмовитися щонайменше від половини змісту цього акта». Не полишаючи дискусію, вчена наголошує також на тому, що «взаємність прав та обов'язків виникає не завжди, принаймні в сім'ї з дітьми», а також, за її словами, вчені «не припускали думки про наявність у дітей якихось юридичних обов'язків» [22].

Спірною є дефініція сім'ї, згідно із якою вона являє собою об'єднання осіб, що ґрунтується на шлюбі, кровному спорідненні, усиновленні або інших підставах, що не заборонені і не суперечать моральним засадам суспільства, і яке пов'язує своїх членів спільністю життя та інтимних стосунків, а також взаємними правами та обов'язками [24, с. 122]. Зупинимося на кількох парадигмальних хибах. По-перше, не слід переважувати дефініцію сім'ї переліком підстав її створення, який і без цього породжує багаторічний диспут. Відповідно до положень ч. 4 ст. 3 СК України лише опосередковано можна дійти висновку, що до підстав її створення (крім шлюбу, кровного спорід-

нення, усиновлення) також належить проживання жінки та чоловіка однією сім'єю без реєстрації шлюбу, опіка та піклування, патронат над дітьми, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, фактичне прийняття дитини на виховання. По-друге, викликає сумніви в концептуальній обґрунтованості така ознака сім'ї, як спільність інтимних стосунків. Резонно запитати про те, чи можуть існувати інтимні стосунки в контексті моральних засад суспільства між усіма членами спільноти, яка йменується сім'єю. Відповідь заперечна. Крім того, інтимні стосунки не підлягають правовому регулюванню, що усуває постановку питання про доцільність фігурування цієї риси в юридичній дефініції сім'ї. По-третє, вразливою є підтримка законодавчого підходу, в якому йдеться про взаємні права й обов'язки осіб, які складають сім'ю, адже постає питання про те, чи завжди виникатимуть взаємні сімейні права й обов'язки. Такого формулювання уникали (очевидно, враховуючи це) і такі вчені, як Г.М. Свердлов, С.М. Ворожейкін, В.О. Рясенцев, Г.К. Матвєєв, О.М. Нечаєва. У цьому можемо переконатися, звернувшись до наведених вище дефініцій, представлених цими фахівцями. Тому краще говорити про наявність прав та обов'язків, що передбачені сучасним сімейним законодавством України.

Через наявність наведених вище підстав потребує удосконалення визначення поняття, за яким сім'я – це коло осіб, відносини між якими засновані на спільному проживанні, спільному побуті, *взаємних* правах та обов'язках особисто-довірчого характеру, що впливають із шлюбу, подружніх відносин без реєстрації шлюбу, споріднення, усиновлення та інших форм прийняття дітей на виховання відповідно до сімейного законодавства України [25, с. 11].

Принагідно зазначимо, що цю ознаку як таку оспорила Я.М. Шевченко, вбачаючи в ній іншу хибу. Вчена не вважала взаємність прав та обов'язків відмінною рисою сім'ї. Вона скептично міркувала: «Особи, що живуть у комунальній квартирі, сусіди теж мають взаємні права та обов'язки – не завдавати один одному шкоди, дотримуватися правил співжиття тощо» [26, с. 106]. Очевидним є той факт, що згадана дослідниця акцентувала увагу на існуванні також взаємних прав й обов'язків, які позбавлені характеру *сімейних*.

Я.М. Шевченко стверджувала, що правовий зв'язок (а це, власне, і становить основу правовідносин) і є оазою для визначення юридичного поняття сім'ї [26, с. 106–107]. Така думка розвинулася у працях деяких представників наукової школи вченої. Наприклад, В.А. Ватрас трактує це поняття як юридичний зв'язок між фізичними особами, заснований на шлюбі, відносинах родинності, усиновленні та на інших підставах, передбачених у законі, який проявляється у наділенні їх на засадах рівності взаємними особистими немайновими та майновими сімейними правами та обов'язками, спільному житті, спільності інтересів та взаємній юридичній відповідальності. Водночас правник роз'яснює формулювання «юридичний зв'язок між фізичними особами», яке фігурує в наведеному визначенні, як волю рівних між собою суб'єктів сімейних правовідносин, яких закон пов'язує сімейними правами та обов'язками [27, с. 6]. Спробу цього правознавця, як і більшості інших, розв'язати цю архіскладну проблему, можна назвати незавершеною. По-перше, потребують роз'яснення відносини родинності, визначення яких українському законодавцеві невідоме. По-друге, як і в працях деяких інших учених, не видається виправданою вказівка на взаємність сімейних прав та обов'язків. По-третє, чи доцільно визначати поняття сім'ї через похідний від нього термін «сімейні»? Мабуть, автор прагне продемонструвати галузеву належність особистих немайнових і майнових прав та обов'язків.

Інакше розв'язання проблеми пропонують деякі представники одеської наукової школи цивілістики. Приміром, на думку Є.О. Харитонова, сім'я являє собою спільноту

приватних осіб, пов'язаних шлюбом або спорідненістю, або іншим правовим зв'язком, передбаченим законом, учасники якої проживають разом, поєднані спільним побутом і мають юридичні права та обов'язки один щодо одного [20, с. 293, 299]. Така дефініція, за словами інших дослідників, потребує уточнення. Це пояснюється тим, що законодавець у ч. 2 ст. 3 СК України встановлює винятки із загального правила щодо спільного проживання подружжя. Тому, на думку І.Е. Ревуцької, варто у визначенні зазначити: «*зазвичай* проживають разом» [2, с. 77].

Викликає також кілька питань новітня доктринальна дефініція сім'ї, яку представила громадськості І.Е. Ревуцька. За її словами, це створений на підставах, визначених законодавством, і заснований на повазі, любові та взаємопідтримці союз жінки та чоловіка, дітей, інших членів сім'ї, які проживають разом чи окремо, піклуються один про одного у повазі, дбають про матеріальне забезпечення один одного, дотримуються моральних засад суспільства та ведуть спільний побут [2, с. 27]. Запропоноване трактування сім'ї не позбавлене недоліків через введення до нього низки словесних конструкцій («любов», «повага», «взаємопідтримка»), що не мають юридичного сенсу. Авторка, називаючи учасників сімейних правовідносин, також не врахувала те, що насправді це значно ширше коло осіб. Серед іншого, недоцільним видається фігурування у дефініції оцінного поняття «моральні засади суспільства», яке також потребує витлумачення.

Відрізняється від попередніх версій тлумачення поняття сім'ї, яке фігурує в одній із закордонних дисертаційних робіт. Так, Д.А. Кокова визначає аналізовану правову категорію як сімейно-правову спільноту, зумовлену спільними інтересами подружжя, а також інших членів сім'ї, яка має низку ознак, притаманних корпоративним юридичним особам. Сім'я зумовлена, на її думку, у тому числі майновою спільністю (виражається у праві сумісної власності подружжя і спільності їх зобов'язань), позначенням згідно із загальним правилом спільним прізвиськом (аналогічно найменуванню юридичної особи), спільним вирішенням питань сім'ї, що означає необхідність узгодження волі її членів для управління спільним майном, необхідністю реєстрації шлюбу [28, с. 42].

Інакше, але також суперечливо сім'ю розуміє ще один зарубіжний фахівець із сімейного права П.О. Якушев. На думку цього вченого, вона являє собою моногамний союз чоловіка та жінки, які перебувають у зареєстрованому шлюбі, а також коло дітей та інших родичів, свояків, об'єднаних спорідненістю, свояцтвом, усиновленням (удочерінням). Цей союз заснований на спільному проживанні, веденні спільного господарства, взаємній повазі та турботі, спільному вирішенні основних питань життя сім'ї, члени якої пов'язані майновими та особистими немайновими правами, загальними інтересами, спрямованістю волі на збереження сім'ї, взаємною відповідальністю [29, с. 162–163]. Потребує корекції формулювання «*моногамний союз чоловіка та жінки, які перебувають у зареєстрованому шлюбі*». Вимоги одношлюбності передбачають одночасне перебування осіб протилежної статі лише в одному шлюбі (тобто в союзі, зареєстрованому в органі державної реєстрації актів цивільного стану). Інакше кажучи, чи коректно говорити про *одношлюбний* союз чоловіка та жінки, які перебувають у *шлюбі*? Крім того, перегляду потребує коло згаданих автором підстав, відповідно до яких може бути створена сім'я.

Через заперечення договірної концепції сім'ї не можна схвально оцінити дефініцію іншої представниці зарубіжної науки сімейного права О.Ю. Ільїної. Згадана вчена зауважує, що нині окремі традиційні ознаки сім'ї втратили своє значення, організація сімейного життя «переживає декаданс». Тому, за висновками сучасниці, її слід розглядати як договір про спільну діяльність через те, що члени сім'ї добровільно об'єднують майно, мають спільну

мету, здійснюють спільну діяльність задля її досягнення, вирішують внутрішньосімейні питання за взаємною згодою [30, с. 14–17].

Висновки. З огляду на викладене поняття сім'ї доцільно визначити як спільноту, пов'язану місцем проживання, особистими немайновими та тісно пов'язаними з ними майновими правами й обов'язками, встанов-

леними сімейним законодавством. Тому резонно до абз. 1 ч. 2 ст. 3 СК України внести зміни та викласти його в такій редакції: «Сім'я – це спільнота, пов'язана місцем проживання, особистими немайновими та тісно пов'язаними з ними майновими правами й обов'язками, встановленими цим Кодексом та іншими нормативно-правовими актами».

ЛІТЕРАТУРА

1. Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 р. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 15.10.2019).
2. Ревуцька І.Е. Правові підстави створення сім'ї за законодавством України та країн-членів ЄС : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Івано-Франківськ, 2018. 207 с.
3. Зілковська Л. Поняття сім'ї і закономірності розвитку сімейного законодавства про державну охорону сім'ї. *Сучасні проблеми приватного права* : зб. наук. пр., присвячених 80-й річниці з Дня народження Ярослави Миколаївни Шевченко / відп. ред. Н.С. Кузнецова, Р.О. Стефанчук. Київ : ВГО «Асоціація цивілістів України» ; Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2012. 464 с.
4. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України : наук.-практ. комент. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. 568 с.
5. Шевченко Я.М. Поняття сім'ї та сімейних правовідносин у сімейному та цивільному праві України. *Правова система України: історія, стан та перспективи*: у 5 т. Т. 3. Цивільно-правові науки. Харків : Право, 2008. С. 443–451.
6. Шевченко Я.М. Визначення юридичного аспекту поняття «сім'я». *Спогади про Людину, Вченого, Цивіліста-епоху (до 85-річчя від Дня народження академіка Ярослави Миколаївни Шевченко)* / за заг. ред. Р.О. Стефанчука. Київ : АртЕк, 2017. С. 105–106.
7. Сімейне право України : підруч. / за ред. В.С. Гопанчука. Київ : Істина, 2002. 304 с.
8. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.). Москва : СПАРК, 1995. 556 с.
9. Победоносцев К.П. Курс гражданского права. Часть вторая: *Права семейственные, наследственные и завещательные*. Москва : Статут, 2003. 656 с.
10. Рясенцев В.А. Семейное право : учеб. Москва : Юрид. лит., 1971. 293 с.
11. Маслов В.Ф., Подопригора З.А., Пушкин А.А. Действующее законодательство о браке и семье : монография. Харьков : Высшая шк. ; Изд-во при Харьк. ун-те, 1972. 212 с.
12. Рузакова О.А. Семейное право : учеб.-практ. пособ. Москва : Экзамен ; Право и закон, 2003. 256 с.
13. Комментарий к Семейному кодексу Российской Федерации / под общ. ред. П.В. Крашениникова, П.И. Серугина. Москва : ИНФА-М ; Норма, 1997. 372 с.
14. Сімейне право України : підруч. / за ред. Ю.С. Червоного. Київ : Істина, 2004. 464 с.
15. Сімейне право України : підруч. / за ред. Ю.С. Червоного. Київ : Істина, 2004. 464 с.
16. Бошко В.И. Очерки советского семейного права. перераб. и доп. д-ром юрид. наук, проф. В.А. Рясенцевым. Киев : Госполитиздат УССР, 1952. 371 с.
17. Свердлов Г.М. Советское семейное право : учеб. Москва : Гос. Изд-во юрид. лит.-ры, 1958. 299 с.
18. Ворожейкин Е.М. Правовые основы брака и семьи. Москва : Юридическая литература, 1969. 160 с.
19. Матвеев Г.К. Советское семейное право. Москва : Юридическая литература, 1978. 240 с.
20. Харитонов Є.О. Сім'я як концепт сімейного законодавства. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 58. С. 293–301.
21. Нечаева А.М. Семейное право : курс лекций. Москва : Юристъ, 2002. 320 с.
22. Тарусина Н.Н. О дефиниции семьи. URL: <https://www.sworld.com.ua/konfer30/283.pdf> (дата звернення: 15.02.2019).
23. Гражданское право / под ред. А.П. Сергеева. Т. 3. Москва : ТК Велби, 2009. 800 с.
24. Лозова Г.О. Законодавче визначення сім'ї та шлюбу. *Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права*. 2006. № 1 (17). С. 119–122.
25. Ахмач Г.М. Договірні правовідносини членів сім'ї : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2009. 19 с.
26. Шевченко Я.М. Характеристика сімейних правовідносин. *Спогади про Людину, Вченого, Цивіліста-епоху (до 85-річчя від Дня народження академіка Ярослави Миколаївни Шевченко)* / за заг. ред. Р.О. Стефанчука. Київ : АртЕк, 2017. С. 106–109.
27. Ватрас В.А. Суб'єкти сімейних правовідносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2008. 19 с.
28. Кокова Д.А. Содержание семейных правоотношений : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Москва, 2017. 214 с.
29. Якушев П.А. Традиционные ценности в механизме правового регулирования семейных отношений в России и странах Европы : дисс. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Москва, 2019. 572 с.
30. Ильина О.Ю. Современная российская семья как договор простого товарищества. *Семейное и жилищное право*. 2019. № 1. С. 14–17.